

чехардою в навчальних планах і програмах, відсутністю необхідної навчально-лабораторної бази, бригадно-лабораторним методом навчання тощо. Та все ж таки новий інститут ріс і розвивався.

У 1932 р. Д. Кудря повернувся до банківської системи. Він став управляючим сільськогосподарського банку (Соцзембанк). Нам невідомо, що спричинило його залишити роботу у тресті Дніпроелектросількомбінатів та ХІМЕСГ. Проте, мабуть, слід врахувати ті політичні звинувачення, які йому як керівнику висували партійні органи. Пізніше, у 1933 р., бюро РК Держинського району м. Харкова відзначало: „... т. Кудря (агроном) мав у минулій своїй роботі (Трест електрифікації сільського господарства навколо Дніпрельстану, ХІМЕСГ) ряд серйозних політичних проривів, зокрема, наявність в цих організаціях контрреволюційних націоналістичних елементів” [6, 138].

Ці звинувачення скоро висунули йому і на новому місці роботи. Приводом стали виступи Д. Кудрі на кустових партзборах держбанку, на яких обговорювалися рішення листопадового (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У про необхідність боротьби з націоналістичним ухилом. Він, як йшлося в рішенні бюро Держинського РК, „працюючи в Сільгоспбанку в той час, коли група контрреволюціонерів, шкідників протягувала в сільське господарство свої шкідницькі заходи, не розгорнув достатньої критики та самокритики своїх помилок, ідеалізував боротьбизм, говорячи не про ліквідацію боротьбистів, а про злиття їх з КП(б)У, не про розгром та роззброєння боротьбистів, а тільки про визнання ними своїх помилок”. У зв'язку з цим кустові та осередкові збори банку поставили питання про можливість подальшого перебування його на посаді директора Соцзембанку. Довелося Д. Кудрі покаятися вже на засіданні бюро РК КП(б)У і тим самим залишитися на своїй посаді [6, 138, 139, 150].

Проте вже наступного, 1934 р., політична ситуація в країні ще більш загострилася. Нова партійна чистка закінчилася передачею справи Д. Кудрі до районної партійної контрольної комісії [7, 11-12], а 13 грудня 1934 р., незабаром після вбивства С. Кірова, його було заарештовано у Києві у справі „підпільної контрреволюційної боротьбистської організації”, яка начебто хотіла ліквідувати радянську владу в Україні і створити тут незалежну буржуазну республіку. Його було засуджено на 7 років, загинув у сталінських таборах [2, 301].

1. *Служение Отечеству и долгу. Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805–2004 г).* / Под общей редакцией доктора исторических наук, профессора В.И. Астаховой и доктора исторических наук, профессора Е.В. Астаховой. – Харьков, 2004.
2. *Реабілітовані історією.* – Київ-Полтава, 1992.
3. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – ФП. 45. – Оп. 2. – Спр. 25.
4. *Кудря Д. Шляхи реконструкції сільського господарства в районі Дніпрельстану // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства.* – 1930. – № 7-8.
5. *Сільськогосподарська машина.* – 1937. – № 5.
6. *ДАХО.* – ФП. 99. – Оп. 1. – Спр. 4.
7. *ДАХО.* – ФП. 99. – Оп. 3. – Спр. 33.

Н.М. Новосад

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ҐРУНТОЗНАВСТВА (АКАДЕМІК ОЛЕКСІЙ НИКАНОРОВИЧ СОКОЛОВСЬКИЙ)

Маловідомі сторінки життя і наукової діяльності академіка Олексія Никаноровича Соколовського – засновника агрономічного ґрунтознавства, піонера колоїдної хімії ґрунтів, пропагандиста і популяризатора досягнень науки про ґрунти, пов'язані з „великим терором” в СРСР в кінці 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Про цю трагічну сторінку з життя нашого народу написано багато Ю.І. Шаповалом, В.І. Пристайком, В.А. Золотарьовим, Г.В. Касьяновим, В.М. Даниленком, С. Підгайним, Р. Конквестом та ін [1-7]. Метою статті є спроба висвітлити лише один з трагічних епізодів з життя видатного українського вченого, вперше залучаючи до наукового матеріалу архівів СБУ Києва та Харкова, які стосуються участі О.Н. Соколовського у процесі СБУ („Спілка визволення України”) (як громадського обвинувача), а згодом, його арешту та позбавлення волі.

Процес СБУ, який відбувся у Харкові в 1930 р., був одним з низки сфабрикованих показових процесів, що проводилися владою з метою „викоренення внутрішнього ворога”. До нього, у першу чергу, відносили представників інтелігенції старої формації, які були найбільш освіченою частиною нації, відчували себе патріотами своєї країни, не могли та й не хотіли миритися з існуючим режимом. Саме цю опозиційну частину інтелігенції влада намагалася ізолювати від народу і всебічно скомпрометувати. Інтелігенцію перетворили на своєрідного внутрішнього ворога, боротися з яким необхідно було всіма відомими засобами. Так з'явився жупел – „вороги народу”. Придушення інтелігенції набуло страхітливих розмірів: не залишилося жодної галузі наукової, культурної, освітньої діяльності без виявлених і викритих ворогів. Жертвами терору ставали передусім люди найбільш духовно й інтелектуально обдаровані. Згодом сталінська система пішла далі – її метою стало знищення інтелігенції як такої. Замість неї вона прагнула виховати нове покоління слухняних виконавців з певною сумою технічних і гуманітарних знань, яке було б зовсім позбавлене якостей, притаманних інтелігенції – почуття гідності, свободи духу і думки, незалежності суджень тощо.

У справі „СВУ” на лаві підсудних опинилися 45 осіб – академіки, професори, лікарі, священники, письменники, студенти, викладачі вузів, учителі, яких звинуватили у створенні ретельно законспірованої шкідницької підривної націоналістичної організації, пов'язаної зі „світовим капіталом” з метою підготовки антирадянського заколоту. Про цей процес писав „з цілковитою моральною відповідальністю” К.Т. Туркало, один з небагатьох підсудних, кому пощастило вижити: „Організації СВУ не було, її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі московське ДПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу” [2, 41-42]. Усі організатори процесу „СВУ” згодом були знищені, „бо провадили цей процес не так, як треба було. Отож, і

була ця справа прошита білими нитками. Та й саме ДПУ до 1940 р. – його склад – оновлено. Для чого тримати живих свідків? [2, 42].

Згідно з постановою ВУЦВК №37/429 від 25/II.1930 р. „Про затвердження особливого складу Найвищого Суду УСРР для розгляду справи СВУ”, у складі суду з’явилося прізвище й академіка О.Н. Соколовського (як громадського обвинувача) [8, 112, 136, 138 143; 9, 15 36]. Це був дійсно показовий судовий процес і для його організаторів було важливо, щоб рівні „судили” рівних. Тому до складу суду були введені академіки Соколовський, Кравчук, професори Волков, Соколянський та інші [2, 17]. Для того, щоб „залучити” до процесу саме цих „рівних”, у органів НКВС був багатющий набір примусових методів.

Академік О.Н. Соколовський і його дружина походили із сімей „служителів культу”, тобто церкви. Вчений на початку ХХ ст. був членом РУП (Револуційна українська партія) і УСДРП (Українська соціал-демократична робітничая партія), а „вістря слідчих дій спрямовувалось проти некоммуністичних партій, що діяли в ті часи на Україні” [10, 82]. Молодший брат О.Н. Соколовського Михайло брав участь у громадянській війні на боці білих і у 1919 р. емігрував спочатку до США, а згодом переїхав до Парижу. Вчений зустрічався з ним у 1927 р. під час поїздки з делегацією на Перший конгрес грунтознавців, який проходив у Вашингтоні [11, 146]. І це добре було відомо органам НКВС, які й „запропонували” йому у 1930 р. стати громадським обвинувачем у справі „СВУ”. Відмовитись від такої „честі” О.Н. Соколовський не міг [12, 344 зв.]. Примусовість його участі у зазначеному процесі засвідчують документи з архіву Управління СБУ в Харківській області. У протоколі допиту (13.02.1938 р.) І.А. Соколянського, який брав участь у процесі „СВУ”, як член суду, є рядки: „Во время процесса „СВУ” Соколовский выступал в роли общественного обвинителя судившейся группы „СВУ” вместе с П. Любченко и О. Слисаренко. Он совершенно не верил в виновность членов „СВУ” и все мучился тем, как ему построить свою речь так, чтобы она была „креп кой”. Он жаловался, что какая-то адская рука постаралась, чтобы украинцы должны судить своих же украинцев. Соколовский говорил, что „ловкая политика Москвы сделает так, что украинцы задуют Украину своими же руками” [11, 24 25].

Майже всі з причетних до справи „СВУ” були знищені у 1936–38 рр. Органи ДПУ „прибирали” свідків. Під колеса цієї пекельної машини потрапив 28 квітня 1938 р. і Олексій Никанорович. У автобіографії 1950 р. академік зазначив: „У 1938 р. 28 квітня мене спіткало велике горе – був позбавлений свободи по звинуваченню, у заподіяних злочинах проти держави трудящих...” [13, 3]. Вчений був заарештований за звинуваченням у тому, що був активним учасником антирадянської організації українських есдеків, входив до підпільного обкому УСД і проводив антирадянську та шкідницьку діяльність щодо відбудови українського національного центру, був пов’язаний з націоналістами і „врагами народа” – Шумським, Скрипником, Озерським, „контактировал с видными украинскими эсерами” [11, 1, 3, 20]. Арешт і утримання О.Н. Соколовського в в’язниці, під вартою обґрунтовувалося тим, що його свобода може позначитися на ході слідства [11, 3, 20]. І це незважаючи

на те, що під час обшуку 28.04.1938 р. на його квартирі по вул. Каплуновській № 7 нічого, що засвідчувало б провини вченого, виявлено не було [11, 9, 16].

Змінюючи один одного, слідчі Половецький, Липко, Криц і Сергеев затяго „вибивали” із заарештованого визнання „контрреволюційних дій, участі в організації українських есдеків як одного з лідерів організації, шкідництва, антирадянської повстанської діяльності” [11, 1]. Учений рішуче заперечував ці обвинувачення, але це тривало недовго. Атмосфера у в’язниці, камера, переповнена в’язнями так, що лягти було неможливо, вкрай погане харчування, безперервні допити, що психологічно й фізично виснажували підсудних, погрози фізичної розправи не тільки з самим Олексієм Никаноровичем, а й з членами його сім’ї, а також підступність слідчих, які запевняли: досить підписати протокол визнання і все скінчиться, підсудний повернеться на роботу, а сім’ю чіпати не будуть. Все це настільки знесило і виснажило вченого, що він ставив свій підпис під заздалегідь підготовленими слідчими протоколами зізнань. У протоколі допиту від 01.10.1939 р. О.Н. Соколовський дає таку розгорнуту картину дій слідчих і свого психо-фізичного стану: „В течение майского допроса на меня был произведен сильнейший нажим со стороны следователя Половецкого (оглушительные крики, площадная брань, угрозы по моему адресу и по адресу моей семьи, угрозы избивением, расстрелом). Допросы шли днем и ночью почти весь май, подчас без выхода из кабинета следователя. Затем после некоторого перерыва начался новый сеанс следствия, продолжавшийся следователем Липко, которому я заявил так же, как пытался доказывать и Половецкому, что все данные мною положительные показания представляют собой сплошную неправду, что я оговорил себя и других людей. Однако гр. Липко мне категорически заявил, что я должен признать своё участие и в организации, и в повстанском, иначе ко мне будут применены „особые” методы следствия. Сидел я в то время уже два месяца совершенно больно. И прошлогодний режим донельзя перегруженной тюрьмы при хроническом недоедании, привели меня к тому, что я не в состоянии был отстаивать свою правоту и поэтому подписание протокола для меня казалось спасением, тем более, что следствием мне было заявлено, что в случае положительных показаний я в скором времени буду на работе, семью не тронут. И только зимой, несколько оправившись, я постарался снять оговор с тех людей, которых я оклеветал (протокол от 25/ХІІ.1938 г.) Это также прошло с борьбой со следователем Криц, работавшим с Липко” [11, 307]. Про важкий стан здоров’я вченого свідчить медична довідка, зроблена в цей час тюремним лікарем: „Жалобы на отдышку, сердцебиение, кровотечение из прямой кишки, боли в пояснице... Границы сердца расширены в диаметре, акцент на втором тоне аорты, небольшая опухоль по линии живота. Выпячивание части прямой кишки. Диагноз: „Кардиосклероз компенсированный, грыжа небольшая по белой линии, выпячивание прямой кишки. Проживать на севере может. К тяжелой физической работе негоден” [11, арк. 380].

Оскільки переконати слідчого Крица у тому, що весь протокол – плід фантазії попередніх слідчих, не

вдалося, О.Н. Соколовський 25.02.1939 р. пише заяву на ім'я Сталіна, де зазначає, що він оговорив себе та інших, що ні з якими ворогами Радянської держави у відносини не вступав. У відповіді Верховної прокуратури УСРР (травень 1939 р.), яку він отримав уже після суду, що відбувся 22 квітня 1939 р., зазначалося, що його заява переслана до Харківської облпрокуратури.

22 квітня 1939 р. розпочався суд над групою української інтелігенції, що складалася з шести осіб (О.Н. Соколовський, М.Д. Токарєвський, О.К. Тесленко, М.Д. Рогозін, С.Я. Косенко, Т.К. Попов), яким інкримінувалася участь в антирадянській повстансько-терористичній, шпигунській організації українських есдеків, яка ставила своєю метою повалення радянської влади шляхом збройного повстання і створення „самостійної української фашистської держави”. Для підготовки збройного повстання організація нібито створювала повстанські загони в Харківській та Полтавській областях для боротьби проти Радянської влади, приуроченої на час нападу фашистських держав на СРСР, проводила підривну шпигунську діяльність на користь фашистської розвідки Польщі в усіх галузях народного господарства держави.

Антирадянську організацію українських есдеків звинувачували у тому, що вона готувала здійснення терористичних актів проти керівників партії та уряду, заблокувавшись при цьому з іншими антирадянськими організаціями — УПСР, боротьбістами і укапістами. О.Н. Соколовському інкримінувалось також знищення дослідницьких сільськогосподарських станцій і пропагування теорії мілкої оранки [11, 204, 205, 219, 314]. Закрите судове засідання проводилося без формального звинувачення сторін, без участі звинувачення, захисту і виклику свідків. Однак навіть у таких умовах судове засідання проходило не так, як планував трибунал. Частина підсудних, зокрема Соколовський, Тесленко, Рогозін і Попов, відмовились від своїх попередніх свідчень, пояснюючи це тим, що давали їх під сильним психо-фізичним тиском слідчих. Відмовляючись від своїх попередніх свідчень і сфальсифікованих протоколів допитів, О.Н. Соколовський заявив: „С правильного пути своих показаний я сошел в процессе предварительного следствия. Я был истощен тюремным режимом и у меня не было сил доказать советскому следствию о моей невиновности. Длительный допрос привел к тому, что я отвечал на все вопросы следователя „да, да”. В своих показаниях на предварительном следствии я говорил, что нами преследовалась русская культура, уничтожались опытные станции, что мы проповедовали мелкую вспашку. Все это не так. Антисоветских разговоров в отношении коллективизации я не вел. В 3-х своих учебниках я писал про агротехнические мероприятия. Опытные станции вводились Наркомземом и по его распоряжению ликвидировались... О необходимости опытных станций я писал Наркомзему, но никто никаких мер не принимал. Все воспитанные мною кадры работают на ответственных участках работы и никто не может утверждать о моем вредительском воспитании” [11, 219].

Незважаючи на непідтвердженість усіх пунктів обвинувачення, військовий трибунал проштампував жорстокий вирок: „Соколовского А.Н.,

Токарєвского М.Д. и Косенко С.Е. подвергнуть высшей мере уголовного наказания — расстрелу с конфискацией лично им принадлежащего имущества” [11, 236].

Не погодившись з вироком Суду, підсудні Косенко, Тесленко, Рогозін і Попов подали касаційну скаргу до Военної колегії Верховного Суду СРСР [11, 227], яка переглянула матеріали слідства та зробила висновок, що вирок військового трибуналу не може бути залишений в силі та підлягає скасуванню, зважаючи на таке: 1) шкідництво обвинувачених не документоване, зокрема у справі відсутні висновки відповідної експертизи, а також рецензії радянської преси на наукові праці Соколовського і Токарєвського; 2) звинувачення в значній частині базується на свідченнях самих же обвинувачених, від яких Соколовський і Тесленко відмовилися на суді, Рогозін і Попов взагалі не визнали себе винними ні на слідстві, ні на суді, а Токарєвський і Косенко у своїх скаргах на ім'я президії Верховної Ради СРСР і Верховного Суду СРСР категорично відмовилися від своїх свідчень на попередньому слідстві та суді, як і Соколовський, пояснюючи це порушеннями ст. 134* УПК з боку слідчих, що вели справу.

Тому, керуючись ст. 348 149* УПК УРСР, Военна колегія Верховного Суду СРСР вирішила вирок по відношенню до усіх засуджених у справі скасувати, а справу направити на додаткове дослідження, починаючи зі стадії попереднього слідства [11, 227, 227 зв.].

Оскільки вченому, поряд з іншими обвинуваченнями, інкримінувалося проведення шкідницької діяльності в його наукових працях, О.Н. Соколовський неодноразово вимагав провести судову експертизу своїх наукових і публіцистичних творів. Тільки 21 жовтня 1939 р. було прийнято рішення про проведення експертизи та створення комісії [11, 244], яка б визначила: чи проводив Соколовський у своїх наукових працях шкідницьку діяльність, зокрема по затримці хімізації сільського господарства та через підтримку теорії мілкої оранки в чорноземній смузі; чи створював він шкідницьку теорію щодо недоцільності заселення Азово-Чорноморського узбережжя через неможливість культивування на ґрунтах півдня України сільськогосподарських культур.

Експертна комісія у складі проф. Муравлянського, кандидата с.-г. наук Р.М. Шапіро, асистента С.Ф. Кочерги [11, 289, 297 299] на підставі аналізу 42 праць О.Н. Соколовського зробила такі висновки:

Соколовський у своїх працях: 1) не висловлював думку про непридатність для нового соціалістичного господарства досягнень старої дореволюційної агрономії; 2) не проводив думку, спрямовану проти колективізації, за капіталістичний розвиток сільського господарства в СРСР, а, навпаки, у його працях було багато вказівок на переваги соціалізації фермерського господарства; 3) не проводив шкідницьку діяльність, зокрема у галузі затримки хімізації сільського господарства; щодо питання підтримки мілкої оранки чорноземів — однозначної відповіді тут дати неможливо: усе залежить від погодних умов — засушливого чи дощового літа. У роботах 1934—1935 рр. О.Н. Соколовський засуджував „теорію мілкої оранки в умовах чорноземної смуги”, пояснюючи, що „в забур'яненних полях мілка оранка взагалі неприпустима”. У підручнику з ґрунтознавства

(1934 р.) Соколовський зазначав: „На чорноземах глибока оранка – це гарантія боротьби з бур’янами і шкідниками та запорука успішної боротьби з посухою”. Комісія дійшла висновку, що Соколовський у наукових працях не заперечував доцільності заселення узбережжя Чорного і Азовського морів, а закликав до обережного розвитку землеробства в засушливих районах СРСР. На базі своїх наукових досліджень він висунув і пропагував питання про доцільність у деяких випадків штучного засолення (солонцювання) ґрунтів для будівництва зрошувальних каналів, силосних ям, ґрунтових доріг і відкритих штучних сховищ [11, 289-296].

Акт судекспертизи підтвердив невинність Соколовського за усіма пунктами звинувачення. 3.01.1940 р. його звільнили за відсутністю складу злочину та поновили в усіх правах і наукових званнях [11, 382-390; 13, 3].

Отже, у другій половині 30-х років ХХ ст. репресивна машина НКВС працювала на повну потужність, підминаючи, знищуючи мільйони громадян. З великої кількості репресованих у цей період вдалося врятуватися лише одиницям, серед них і академіку О.Н. Соколовському. Можливо це сталося тому, що вчений у 1930 р. був одним із співзасновників Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (пізніше ВАСГНІЛ) [14, 51], а доля таких діячів науки була під ретельним наглядом з боку органів влади. Не виключена також і версія заступництва когось „впливового” з діячів ВАСГНІЛ.

Багато з тих, хто врятувалися, були морально і фізично зламані. О.Н. Соколовський, незважаючи на зло, заподіяне йому безпідставним арештом і тортури, які довелося витримати, зміг піднятися, зберегти гідність, жагу до життя і найголовніше – продовжити плідну наукову й освітню роботу на благо Вітчизни,

яку він ніколи не ототожнював зі сталінським режимом.

1. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. *Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти.* Науково-документальне видання. – К., 1995.
2. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. *Фарс з трагічним фіналом (До 65-річчя процесу у справі „Спілки визволення України”) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.* – 1995. – № 1/2.
3. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. *ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: люди та доля. 1919 – 1941.* – Харків, 2003.
4. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.* – К., 1991.
5. Підгайний С. *Українська інтелігенція на Соловках: Спогади. 1933–1941.* – Т., 1999.
6. Конквест Р. *Жнива скорботи // Дніпро.* – 1992. – № 2.
7. *Державний архів СБ України (Далі – ДА СБУ).* – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 67098 – ФП. – Т. 174.
8. Солженицын А.И. *Малое собрание сочинений.* – М., 1991. – Т. 1-7.
9. *ДА СБУ.* – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 67098 – ФП. – Т. 185.
10. Пристайко В.І. *Жертви терору. Як ДПУ боролось з академічною наукою // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1994. – № 1.
11. *Архів Управління СБ України в Харківській області. Справа № 09639.* – Т. 1.
12. *Архів Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва // Особиста справа О.Н. Соколовського.* – Фонд Р-1148. – Оп. 1. – Од. зб. № 130.
13. Киричок Р.І., Лактіонов М.І., Галь М.Х. *Олексій Никанорович Соколовський – ректор післявоєнного відбудовчого періоду. // „Знання”.* – Х. – 6 лютого 2001 р. – № 1.
14. *150 лет Харьковскому ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту имени В.В. Докучаева (1816–1966) / Труды ХСХИ.* – К., 1966. – Т. LIX (XCVI).

